

ПОВІСТЬ ІЗ ТЮРЕМНОГО ЖИТТЯ

Кому світить місяць,— я й сонця не бачу?

У тюрмі сидячи, нарікаю, плачу!

У тюрмі сидячи, терплю я неволю,

Нарікаю, плачу на нещасну долю.

На нещасну долю, на свій вік мізерний,

На тих вороженьків, що мя ту заперли, —

У тюрму заперли, постіль ту ми вергли, —

Я плачу, ридаю, як на ню лягаю!

Солом'яна постіль і ячмінна каша,—

Уважайте, братці,— то вся воля наша!

Арештантська пісня

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

— Що ж, чень ще моя вина не така велика, господи! Чень же не довіку ту сидіти, чень не довіку!..

В тісній "клітці" під сходами карного суду було напівтемно, вогко, холодно. Голі, давно білені, муровані стовпи стриміли понуро вгору, розщіплюючись в тяжкі, навислі склепіння над коритарями і над сходами.

На сходах виднілися сліди снігу і болота, котрі нанесла "публіка", спішача на якусь цікаву розправу. Але тепер уже вечоріло, на сходах і на коритарі не було нікого, крім вартових поліціантів, та й ті сиділи коло дверей на лавці, не говорячи й слова, тільки кулились і чимраз глибше запихали руки в рукави плащів. Цілий карний суд був немов мертвий. Паморока немов видимо нависала згори, від темних склепінь, та надтягала густими стовпами збоку, з довгого і темного проходу, що провадив до кримінальських будинків. Тільки крізь вікно над сходами видно було "світ",— правда, зовсім не широкий, бо доразу закритий білою сніговою метелицею.

В "клітці" під сходами, на маленькій, старій лавчині сиділо троє люда. На самім переді, т[о] є[сть] найближче коритаря, сидів старий, сивобородий жид у циліндрі і в теплім, хоть доста вже проношенім "Überro-ці"*. Він довгий час крутився на місці, нушторився і воркотів по-жидівськи, заки зміг усісти бодай що то вигідно на не вигідній зроду лавчині; відтак замовк на хвилю, а його голова схилилася на груди, немов у забавки, з котрої винято пружину. Побіч нього в легенькім сурдутику, попротираним на ліктях і попоренім на швах, у споднях, ще більше літніх, і в дірявім кашкеті кулився молодий, здоровий і рум'яний мужчина, досить хороший на лице і з дивно хитрим, трохи не милим виразом очей. Кінець його носа синів чимраз більше від морозу, мускули лиця корчилися, — видно, що неборака сильно затискав зуби, щоб ними "лярум не дзвонити". Скріплі посинілі руки він також запихав то в рукави, то за пазуху,— але, видно, небагато там надібав тепла, бо щохвиля витягав їх наверх і сукотав ними щосили, щоби бодай трохи їх обігріти. Третій, найнещасливіший обиватель "клітки" — то був невеличкий, шістнадцятилітній хлопчина, коминарчик з ремесла, що видно було по його коминарськім уборі. З його лиця, зачорненого сажею, годі було вчитати який-небудь вираз, його великі блискучі очі були вогкі від сліз, котрі витискав мороз, зуби час від часу голосно дзвонили, а губи шевелилися мов при молитві. Він сидів скулений, змерзлий, стривожений, забившись в сам кут "клітки", віддалік від своїх товаришів. Його руки, сховані за пазуху тісного коминарського убрання, дрижали, ноги дилькотали, немов у них було своє осібне життя і осібна воля,— але

малий коминарчик, видимо, мало зважав на студінь, дрож, сумерк, по його голові бродили інші гадки, страшні, непевні, невпорядковані, тривожні...

— Господи, чень же я ще не так страшно завинив!.. — шептав він. — Чень я ще коли вийду відти! Ой-ой-ой, що то мама скаже, що сестра скаже!..

Думки та споминки промogli його. Він дивився мов мертвими очима довкола по "клітці", зупиняв свій погляд то на чорній, дротом закратованій скриньці, прибитій на стіні, в котрій судді, идучи домів, лишали ключі від своїх канцелярій, то на порожніх кошиках, стоячих під лавкою, то на сходах, відки мав прийти наказ — відвести арештантів до криміналу. Але суддям у теплих канцеляріях, видкося, не дуже там поквапно робилося,— наказу як не було, так не було.

— Pana z furdygarni przywiedli? — запитав стиха жид літньо вбраного молодого чоловіка.

Той замість відповіді притакнув головою.

— A za co pana aresztowali?*

— Ет! — відповів коротко молодий чоловік і ще сильніше затис зуби, щоб не задзеленькотіти ними. Але жида, которий, видко, був дуже говіркий, не знеохотила коротка і досадна відповідь товариша.

— А я сам ні знаю, за сцьо мене взяли, цього від мене хоцют, — бігме, ні знаю, — заговорив він голосніше.

— Nie wolno gadać! Milcz i siedź tam jeden z drugim!* — крикнув вартовий з лавки, зачувши бесіду.

— Та я, пані поліціян, ніцього, я лись так...

— Milcz, żydzie, kiedy cie się nikt nie pyta! — крикнув вартовий ще гнівніше.

— Ой, йой, йой, яке велике пан, до нього ні пгиступай без бука! — прошептав жид собі під носом і знов нагло склонив обезсилілу голову на груди.

Молодий коминарчик, бачилось, не чув сеї бесіди,— його очі блукали безвиразно і опинилися вкінці на блискучій рукоятці багнета вартового, немов ждучи від холодного заліза огріття і відради. Чим темніше ставало, тим більше напружувався його слух, ловлячи глухий стук важких кроків по коритарах, свист сніговійниці надворі, далекий, невиразний звук ратушевого годинника. Але звуків так мало, вони такі одностайні, що не можуть довго зайняти слуху. Коминарчик кулиться ще більше і цокоче голосно зубами. Чуття холоду немов кліщами здавлює його тіло і проганяє всякі мислі, споминки і вражіння. З його груді мимоволі виринається голосне хлипання, з очей котяться сльози, мов горох, і промивають білявий слід на лиці. Оба арештанти і поліцаї озирнулися на хлопчину, котрого за сумерком та чорною одежею мало що видно було з кута.

— Що ти, малий, змерз дуже? — спитав один поліціант, — не той, що вперед так гнівно наказав жидові бесідувати.

Хлопчина не відповідав нічого, тільки хлипав. Хлипання стрясало ним цілим якимось судорожно і робило йому пільгу, як усякий рух під час холоду.

— От також пани! — сказав один поліціант до другого якимось гірким тоном. — Ані їм у голові, що ту хлопець мерзне... А велика річ підписати наказ!

— А, ще чим будуть журитися, та хлопцём,— відказав другий. — Найся, псяюха, намерзне бодай, най знає, що то красти!

Сесі слова вразили малого коминарчика, мов скрегіт ножом по склі. "Най знає, що то красти",— сесі слова завертілися йому в голові, мов острий сверлик, і відживили всю його тривогу, весь неспокій. Він насилу давив у собі хлипання, щоб не звертати на себе уваги поліціянта та не почути ще раз таких прикрих слів. Вони глибоко скиміли його в серці,— а прецінь він мусив признатися сам собі, що вони доразу правдиві! Ах, що би то він дав за то, якби вони не були правдиві, якби міг спокійно слухати того слова "красти", котре аж нині, відколи його зловлено на гарячій учинку, перший раз так різко прорвалося до його слуху! Нині він ажень почув усю тяжість вини, всю грижу, весь неспокій, усю тривогу, яку чує чоловік, летячий у пропасть, а не видячий ні її дна, ні жадного рятунку.

— Ордонанц! — роздався нараз різкий крик на коритарі першого поверху. Один з поліціантів схопився і побіг горі сходами.

— Ну, прецінь раз нагадалися підписати! — сказав другий поліціант. — Ну, ну, цить, небоже,— обернувся він до кута "клітки",— вже ту не будеш сидіти, а там ся швидко обігрієш.

Ордонанц вернувся з аркушем паперу в руках і грізно крикнув арештантам, щоб ішли поперед нього. Вони повстали і замороженими, зціпними ногами ставили непевні кроки по коритарі, куди їх справив вартовий. Кроки їх глухо стугоніли, і бачилося, що тоті дрижачі люди ступають у пащу підземного світу, відки нема вже надії виходу. Вони йшли до тюрми. Справедливо чи несправедливо, по своїй вині чи по чужій, — хто його знає! Се викаже слідство судове, а поки викаже — до тюрми! Чи винний, чи невинний,— скоро раз по волі поліції або прокураторії попав у "клітку",— вже йому тюрми не минути.

Перейшовши коритар, арештанти ввійшли у вузенький кривий хідничок — з одного боку, мур будинку, з другого — два сажні високий, мурований паркан. Вітер не завівав сюди,— сніг супокійно летів згори, іграючи в воздуху, мов тисячі мотилів, та наліплювався на лиця і на одєжу арештантів. Пройшовши вузький хідник, вони опинилися перед хвірткою, котру на голос їх сторожа отворив з другого боку такий же сторож,— і

арештанти увійшли на обширне кримінальське подвір'я. За густою сніговійницею і вітром, б'ючим просто в очі, вони не могли розглянути подвір'я і, скулившись, йшли повільно далі, аж увійшли через тісні двері до сіней тюрми.

II

— Tędy, tędy,— do pana kerkermajstra!* — крикнув поліціант, отвораючи перед арештантами двері до канцелярії того неограниченого і рідко доступного владільця тюремного. Арештанти, скулені і дрижачі, увійшли.

Пан керкермайстер Куфа був чоловік високого росту, колишній "гранатир". Його широкі плечі і величезні, жилаві руки свідчили про його велику силу, лице, подовгасте і трохи набрежкле, низьке чоло, обведене зверху густим, просто стирчачим, немов щетинистим волоссям, чорним, мов смола, і вираз невеличких, час від часу дивно блискаючих очей,— все то казало догадуватися, що в голові того чоловіка мало розуму і образования, а зато багато примх, тиранської самоволі і непросвітньої, глибоко врослої ненависті до всього, що не кориться, не підлягає, "не знає субординації". Се була дика, упряма натура, — хоть при тім, розуміється, як усякий дикар, легко податлива на облесні слова та зручні хитрі підходи. На тих він не вмів порозумітися, і для того не раз лучалося, що котрий-небудь арештант піддобрився д'ньому, зиськав його ласку і відтак використовував її для себе,— що діялося не раз на користь, а не раз і на лихо прочих арештантів.

Коли арештанти увійшли, пан керкермайстер сидів на кріслі коло свого стола і кутив люльку, дивлячися при тім нерухомо у вікно, крізь котре видно було серед сніговійниці арештантів у сірих суконних куртках, повертаючих зо "світової" роботи. Ордонанц, котрий привів арештантів, уклонився здалека пану керкермайстрові і, підходячи на пальцях ід столові, положив на нім папір. Куфа сидів недвижно довгу хвилю, немов нічого й не бачив, між тим коли секретар пана

керкермайстра, що писав при другім столі близько дверей, уважно вдивлювався своїми сірими очками в нових арештантів.

— Jak się pan nazywasz?* —спитав нараз пан керкермайстер різким, грубим голосом, виймаючи люльку з рота і швидко, по-вояцьки обертаючися до арештантів.

— Izrael Kessler, prosí pana*,— відповів кланяючися жид, котрий стояв напереді.

— A ty jak?.. Aha,— czekaj-no, czekaj-no obywatelu, ja ciebie już gdzieś... Ty pierwszy raz tu?*

— Nie, proszę pana kerkermajstra,— ja już trzeci raz*.

— Ach, to ty Władek Zawadowski, za kradzież,— prawda, jak ja cię znam! Cha, cha, cha!*

Пан керкермайстер зареготався таким грімким і здоровим сміхом, що аж вікна задзеленькотіли, а арештантам залящало у вухах. Завадовський, видимо, рад був тій веселості пана керкермайстра, бо знав, що коли той в добрім гуморі, то дасть його до якої доброї казні, де ясно і простірно та й небагато людей. Він стояв випростований, трошки навіть усміхнений, як вояк перед своїм начальником, — бо такий військовий штелюнг найліпше подобався пану керкермайстерові. Тільки його промерзлі литки, до котрих крізь широкі діри сподень мороз і сніг мав свободний доступ і котрі не вспіли так швидко розігрітися, дилькотали, мов самі не свої, не слухаючи намагання бідного Владка, котрий силувався удержати їх просто і недвижно.

— A ty, murzynie, skąd? — спитав керкермейстер, поглядаючи на коминарчика, що, скулений, стояв у самім куті підо дверми. — Czego ż ty tam stoisz,— chodź tu!*

Послідні слова сказані були вже зовсім не весело, а радше таким тоном, яким кличеться пса "до ноги".

Ордонанц, видячи, що хлопець не рушається, твердою рукою взяв його за плече і безвладного виволік наперед.

— Jak się nazywasz? — гаркнув до нього Куфа, блиснувши прикро очима і наїживши вуса наперед.— No, coż ty, niemu, czy co?*

— Я... я... я... називаюся... Івась Новітний,— відповів коминарчик.

— Івась, Івась! — переглумився пан керкермайстер.— А що ти, Івасю, вкрав, що тебе аж сюда завели?

Хлопчина мовчав. Його посинілі уста судорожно стягалися, то знов розширювалися; його великі лагідні очі недвижно вперті були в грізне лице керкермайстера. Але той, видячи, що хлопець не відповідає, обернувся до стола і глянув на папір.

— Ага, Івасю,— гаркнув він, знов обертаючися до арештантів,— хіба я не казав? Щось ти, небоже потягнув! Будеш сидіти,— о, будеш! А ту в нас, Івасю, не марципани з медом,— ту, небоже, дубова каша і солом'яна постіль!

Пан керкермайстер знов звільна повеселів. Йому любо було бавитися тривогою бідного хлопця, дивитися на його дрож, на судорожні рухи уст і пальців та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажею лица, котрі промили сльози.

— Але який же тебе, Івасуню, чорт пізнає з лица в тім чорнім кожусі? Ту в нас нема такої моди,— у нас ся так не носят! А ту би тебе, небоже, тра й описати, як ти виглядаєш,— якби-с коли з голубціма вилетів крізь вікно, то щоби тя кождей пізнав, злавав і назад сюда припровадив! Тре

тобі, Івасуню, промити личко, щоби-смо ввиділи, як ти виглядаєш! Każcie go tam jakiemu złodziejowi wziąć do studni,— niech go obmyje! *

Сесі послідні слова сказані були до ордонанца, котрий як стій вийшов з канцелярії.

Івась Новітний під час тої веселої бесіди пана керкермайстра стояв на місці, не кажучи нічого, тільки очима поводив за кожним рухом Куфи, немов причарований. Його лице набрало якогось отуманілого, непритомного виразу, немов холод, тривога, встид і все, що тут бачив і чув, прибило, приглушило на хвилю його чуття. Він, очевидно, не зовсім розумів бесіду керкермайстра, але деякі частки її западали йому в голову, мов Острі клинні, витесані з холодного леду. "Дубова каша і солом'яна постіль",— що се значить? Він не чував ніколи таких слів, але йому наперед уже лячно було їх скритого значіння. Правда, лиха й досі зазнав він чимало,— ох, як чимало,— але все то лихо тепер немов щезло в його молодій пам'яті, — ні, не щезло, провесніло, розсвітилося якимось, стало немов принадне, веселе, тепле, радісне против того, що досі бачив, і против того, що мелькало перед його обмертвою уявою в темній, а зовсім близькій будущині. "Дубова каша" — що се таке? Чи то справді така страва, чи тут, може, дубовими палицями б'ють? "Солом'яна постіль" — хіба ж я раз спав на соломі? Але тутка се мусить бути щось страшного, коли аж сей лячний пан мене нею пуджає!" Такі думки шибали по Івасевій голові, і він не мав на них ні відповіді, ні роз'яснення, ні відради ніякої, окрім одної думки: "Чень же я тут не згину! Чень же бог дозволить ми видобутися відси!"

В тій хвилі прийшов ордонанц і, не кажучи й слова, взяв Івася міцно за плече і потяг до сіней. Там стояли вже два арештанти в коротких сірих куртках з грубого сукна і в брудних штанах полотняних. Їх лица не мали на собі й сліду крові,— були якісь бронзові, немов покостовані зверху, і цвітом своїм нагадували найборше небілену, припорошену і пожовклу стіну. Вони зареготалися, побачивши коминарчика, немов малі діти, коли побачать нову, невидану ще ляльку,— а прецінь се були вже не молоді чоловіки.

— Цувакс, цувакс, коминар на цувакс прикнав,— говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритара почули прочі арештанти.

— Ходи до кухні, сказав один з них Новітному,— там ще є троха окропу, то тя так обзолимо, що не то чорна фарба, але й десята шкіра з тебе злізе!

Арештанти знов зареготалися за тим грубим дотепом. Івась тривожними очима поглянув на ордонанца, що стояв за ним, але той немов не чув тої бесіди, тільки крикнув:

— Prędko, złodzieju jeden z drugim, prędko!*

Івася обхопила думка, що "ану ж вони мене неправду обзолять",— він хотів щось казати, просити, але не було часу. Арештанти вхопили його під руки і помчали з ним, мов вовки з ягнятем, що духу до кухні.

Але Івасів страх перед обзоленням був дармий. Арештанти жартували. Вони обмили його зовсім "по-людськи" теплою водою і привели до сіней, де ждав ордонанц. Тільки ж Івасеві не стало через то легше. Що се значить: "цувакс"? Що то за назва, і чому, за що вони так назвали його? Якою се бесідою говорили вони до себе в кухні? Він слухав, розумів деяке слово, а що і про що говорили, того зовсім не знав. Ану-ко, як йому прийдеться жити між подібними людьми, котрих бесіди він не буде розуміти... Вони можуть хто знає про що говорити, можуть змовлятися, щоб його задушити вночі, бо що то, злодії,— їм все одно! А він не буде Знав нічого! Холодна дрож пробігла по тілі Івася. Він вічно буде в страсі і тривозі, він не зможе жити між такими людьми! Господи, що станеться з ним?.. Він з розуму зійде, смерть собі зробить!.. Стривожена думка його не находила границь, не стрічала опори і перла в непроглядну пільму. Івась дрижав, мов у лихорадці, і, стоячи перед Куфою, не видів ні його, ні других арештантів, ні писаря, що списував його признаки, ні канцелярії, нічого. Йому все лиш снувалися поперед очі

мертві, гидкі лиця злодіїв, оживлені хіба злорадним, диявольським сміхом, бриніли в вухах їх заказані незрозумілі слова та страшні розбишацькі дотепи.

Куфа тим часом розглядав спис арештантів, щоб знати, до котрої казні намістити нових.

— Ja by phosit do jaki pohziondni...*— заговорив жид і не докінчив.

— Dać ich razem na 27,— закомендерував Куфа,— а temu (вказав Новітного) — aresztanckie ubranie,— w takim przecież nie można!*

Івась не чув нічого. Він отямився ажень, коли знов узято його за плече і поперто за двері, через сіни і вузьким проходом горі темними сходами.

"Як ту темно, як ту темно!" — думав собі Івась, обзираючися по довгім вузьким коритарі тюремнім. Темнота обхопила його при вході на коритар, і йому стало страшно. Йому знов по голові перемигнула думка, що оце він зажива йде в домовину, а хоть старався насилу вмовити в себе, що прецінь вина його ще не така велика, що він відсидить своє і вийде, буде свободний, буде знов міг вільно ходити по світі, по вулиці, котру крізь сніговійницю ледве видно було з вікна коритара, буде рушатися, куди і як сам схоче, не чуючи на кождім поступі над собою бистрого ока поліціянта,— то прецінь неясне, тупе чуття безнадійності не покидало його, ворушилося, мов схована гадюка, на дні його серця і все немов шептало йому:

"Ніколи! Ніколи! Ніколи! Вже не побачиш свободи, не будеш гуляти по вулиці, не почувешся вільним від зіркатога ока вартового! Світ пропав для тебе! Живий у могилу! Живий у могилу!"

"За що ж? — ворушилося питання в Івасевій голові,— Хіба я так страшно завинив? Хіба нема більших злодіїв, розбійників, а й ті сидят, відсиджуют і виходят? За що ж мені пропадати?"

Безнадійні голоси стихали в Івасевій душі, йому ставало легше, він поглядав спокійнішим оком здовж коритара, немов хотів затамити собі якнай докладніше його вигляд. Та ніщо там було й тямити. Голі сірі стіни і склеплена повала — все то тонуло в тіні і немов здавлювало око. По обох боках коритара дверці, дверці, дверці — чорні, то зовсім покриті грубою залізною бляхою, то лишень навхрест переперезані грубими штабами; у дверцях малі віконця на кілька квадратних цілів завбільшки, забиті бляхою, продіравленою, мов дуже рідке решето, та й ще до того позапирані залізними дверцями, а збоку кожних дверець огромна залізна колодка,— ось що бачив Івась, розглядаючи коритар, а більше нічого. З-за дверець не видно й тіні, не чути й голосу, немов там пусто або мертво, мов у гробах,— а прецінь самі мури пожовклі та холодні, бачилось, виразно розповідали Івасеві, кількото горя, сліз і сердечної муки вони ховають за собою, кілько-то людського життя вони погребли, кілько дорогих сил пожерли і виссали, кілько надій розбили, кілько втіхи отруїли розпукою, кілько чесних людей поробили злодіями! Та що з того, що мури ясно говорять? Їх мову може зрозуміти тільки той, у кого серце чисте і думка невинна,— але її не могли порозуміти ні тоті поліціанти, що, сміючись, походжали по коритарі та покрикали голосно, коли в котрій казні арештанти силувалися прутиком отворити віконце в дверях казні,— ані той ключник, що, побренькуючи ключами, надійшов ід арештантам і сейчас узявся перешукувати та перетрясати їх кишені, капелюхи, чоботи, убрання — все до сорочки, до голого тіла. За чим він шукав? За всім! Арештантові невільно нічого мати з собою "зо світу",— передовсім не вільно мати ножа, тютюну, сірника, олівця, паперу, грошей,— ну, сказано, ніякого подріб'я, котре на світі чоловік носить при собі і котрого ціни належної навіть не знає. Довго тривала ревізія. Пан ключник Панило був дуже острій чоловік, котрому військова субординація в'їлася в тіло і кості. Кожного арештанта він уважав за свого особистого ворога, котрий вічно старається скривати перед ним якісь тайні небезпечні замисли і котрого, проте, треба пантрувати, як ока в голові,— а особливо треба

добре обшукати, щоб не вніс із собою до казні нічого "недозволеного". Арештантів з "нижчих верств" — селян, ремісників, злодіїв — він трактував як псів, комендував ними, лютився, кляв, а часом і бив, для "вищих" був понурий і маломовний, бо вони любили супротивлятися, доказувати якісь "свої права", а навіть, скоро що-небудь, ішли жалуватися до керкермайстра, і як мали у керкермайстра гроші, то не раз навіть виходила їх правда, а ключник діставав "носа". Се були для нього найприкріші хвили, після котрих не раз кілька днів Панило був зовсім "дикий" — сварив, кричав, гримав дверми, бив злодіїв і проклинав всіх і вся на чім світ стоїть. Дістатися на перший поверх, під Панила, злодії вважали великою карою, великим лихом для себе. Се добре знав і Завадовський, котрий аж поблід, коли почув, що керкермайстер назначив їм казню 27.

"Ов, най тебе дідьча мати пірве,— гадав він собі, йдучи горі сходами на поверх,— тепер ажень прийдеться креперувати!" Він, сидячи вперед, раз дуже був посварився з Панилом, а коли той пустився його бити, він, як їв обід, так кинув на нього мискою з фасолею і покалічив ключника до крові. Правда, що за се набрався і бійки і в казеньці сидів, і заліза носив дві неділі, — але він знав, що Панило не швидко забуває такі речі, і тремтів на саму гадку про те, що то буде.

Обшукавши Кеслера і Новітного і не найшовши в них нічого, Панило звернувся до стоячого в куті Завадовського. Він нині був і так не в гуморі, а ще дужче лютило його те, що в арештантів нічого не найшов,— бо звичайно все найдене в них, окрім добровільно відданого, пропадало, т[о] є[сть] ставало його власністю.

— А, стій-но, пташку,— крикнув Панило своїм грубим хриплим голосом, поглянувши зблизька в лице Завадовському,— ти вже бачу, був ту, га?..

— Був, пане татку,— відповів Завадовський, збираючися на відвагу, хоть голос його чутно тремтів.

— А, то ти За... Завадовський, — так?

— Завадовський, пане татку.

— А, — гаркнув Панило, а очі його заблиснули диким злорадим огнем.
— Ми, бачу, знаємося! Ну, ну, вітайте, гості! О, тепер чень ся ліпше погодимо, як тамтого разу, — га? А, дуже ладно, дуже ладно! Ану, — додав зміненим грізним, майже диким голосом, — ану, що маєш із собою! Показуй зараз!

— Нічо не... не маю! Прошу шукати!.. — відповів якимось боязко Завадовський.

— Нічо не маєш, ти, злодійська палко? Добре, побачимо! Але якщо найду, — ех то-то буде...

Він не договорив і, закусивши зуби з лютості, шарпнув Завадовського ід собі і зачав його обшукувати, торгаючи та штуркаючи на всі боки, як пса. Новітний і Кеслер, і собі тремтячи з мимовільного страху та холоду, дивилися то на страшне набрежкле і мов у медведя обросле лице Панила, на його люті, дикі рухи, то на свого тремтячого та блілого мов стіна товариша, котрий без найменшого опору, без найменшого супротивлення давався шарпати та торгати лютому ключникові. Особливо страшно було Івасеві дивитися на того. Його переполохана фантазія сейчас шептала йому: "Що то буде далі, коли на першій кроці, на першій поступі в тім заклятім світі тільки погані і дикості!" В серці Івася будився при тім глибокий жаль над Завадовським, хоть його зовсім не знав. "За що він так збиткується над ним? Що йому зробив бідний Завадовський, — будь він собі й злодій? Чому ключник з нами обходився інакше, а з ним інакше?" Ті і другі подібні питання ворушилися в його молодій, недосвідченій голові і боліли його, немовби хто колов його шпильками в мозок. Другий тривожний голос шептав йому знов, що то само, що з Завадовським тепер, буде швидко діятися і з ним, і з отсим жидом і діється віддавна з усіма арештантами. Таку думку мимоволі

набилював йому сам погляд на лице і очі ключника. Івась не міг собі подумати, як міг би хтось любити чоловіка з тою медведячою мордою і з тим бугаєвим голосом, як міг хтось бути йому приятелем, говорити з ним щиро і одверто, а навіть усміхатися до нього! Так пересякле ненавистю, злобою, тупим упором і безсердечною, звірячою дикістю видалося йому тото лице, особливо коли своїми маленькими чорними очима, блискучими, мов у вовка, поглядав пильно на лице Завадовського, немов хотів пожерти його своїм поглядом. "О, щось той Завадовський мусив йому дуже досолити!" — погадав собі по хвилі Івась і, дрижачи зо страху, присягався в дусі, що буде такий добрий, тихий, потульний та послухний кождому, як ягнятко, щоби не стягнути на себе нічийого гніву, а особливо гніву сього страшного ключника.

— Гей ти, коминар! — крикнув туй над вухом Івася поліціант і турнув його в плече. — На ти мундур, перебирайся швидко! Ну, швидко, — часу нема!

Івась кинувся дрижачими руками скидати з себе своє коминарське тісеньке убрання. Хоть воно було й тісне і зовсім замазане сажею, то прецінь йому чогось стало жаль його, немов, скидаючи те шмаття, розставався з якимось добрим, щирим приятелем, котрий тривав з ним довгий час у добрій і лихій долі. Але ніколи було довго роздумувати. Його обхопив мороз, коли став у самій сорочці, і він швидко натягнув на себе арештантську бунду,— старий, з грубого сивого сукна, погано і неvigідно вшитий куртак, з такого самого сукна і такої самої роботи панталони і шапку.

— Ну, тепер з тебе цілий арештант, нічого ти не хибує, лиш палкою в лоб! — зажартував, сміючися, поліціант, котрий приніс для Івася арештантський мундур, а тепер, забравши його коминарське шмаття, побіг назад сходами на долину.

А Панило все ще ревідував та ревідував Завадовського. Він, видно, наперед сказав собі, що у сього "зłodія" мусить "щось" бути і що він мусить тото "щось" найти. Але дармо він обшарив усі кишені, обмацав

попід пахи, по грудях, попід коліна, далі обсмотрив усі шви сурдута і камізельки, обшивку сорочки та сподень,— нічого не міг найти. Він став хвильку, задиханий і лютий, відтак крикнув пінячись:

— Визувайся, злодію!

Завадовський, німий і послухний, мов машина, зняв діраві, старі штиблети, далі скинув і онучки з ніг і став на коритарі зовсім босий. Панило пірвав штиблети і онучки і почав їм призиратися до світла. Але хоть і як довго призирався, фучав, мацав, поров шви та м'яв шкіру в пальцях,— то таки найти не міг нічогісінько.

— А, то злодій, бестія, зручний! — проворкотів він собі під ніс. — На, убувайся та марш до казні, ти, скурвий сину! І так-єм уже через тебе тільки часу стратив! То дрантя прокляте, хороба би вас викришила!..

Завадовський знов німо і послушно обувся, по чім всі три арештанти під проводом одного поліціанта пішли на другий кінець довженного і тепер уже зовсім темного коритара, там забрали для себе сінники та малі, соломою напхані заголовки, звані на арештантським язиці "капустраки", і понесли їх перед двері своєї казні. Сюди приніс їм другий арештант три миски, три дерев'яні ложки, три простирала і три сорочці. Се мала бути вся їх посуда, все їх арештантське господарство.

— А справуйте ми ся ту тихо, як миші в норі, пам'ятайте! — говорив ключник, відмикаючи з лускотом огромну чорну колодку, що висіла збоку коло вузьких, бляхою вкритих дверей, над котрими була прибита ледве видна табличка з замазаним білим написом "27".— А як ми будете крики вироб'яти, або як ся котрий з панів дозорців,— він показав при тім на двох поліціантів, що стояли за ним,— пожалує де в чім на вас,— ех, тото буде шнур в роботі! Пам'ятайте си! А миски ми не побити! А ту дивіт,— сінники і капустраки маєте нові! Як ми де буде одна нитка виторочена, то нещастя ваше! Пам'ятайте! Ну, марш до казні!

Арештанти забрали своє господарство і ввійшли до казні, немов до темної студні. Важко дзоркнули за ними двері, страшно злупотіла колодка, котрою ключник замикав казню, загримали ступні поліціантів, чимраз то віддаляючись горі коритаром — і все стихло, все змовкло, замертвіло. І в казні було тихо, темно, страшно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті засуджені на голодну смерть, котрих іно що вкинено до глибокого підземного льоху. В ухах їх ще дрижали тони дзоркання ржавілого заліза, скрип ключа, лопіт колодки,— — дрижали всі ті тони, що означали для них неволю, розлуку з цілим світом,— а серця бились голосно, тривожно, немов шептали якусь вість про нове горе.

IV

Завадовський перший прийшов до себе. Він прецінь був уже старий арештант і знав, як тут поводитися в новім світі.

— Га, злодій Панило, кості би му покришило! — крикнув він люто, обернувшись до дверей, але майже в тій самій хвилі зареготався.— Ха, ха, ха! Ото шукав, ото шукав старий чіп, а фігу найшов! О, погди, тріснеш ти, заки ти в мене що надиблеш! Не бійся, не такий я дурень як ти мудрець.

Тота думка, видимо, відживила Владка Завадовського. Він вхопив легко, мов перо, свій величезний і тяжкий сінник і кинув його на тапчан, стоячий під стіною, відтак покидав на сінник без ладу простирало, сорочку, капустрак і коц, миску і ложку поставив у кут на примурок залізної печі, а потому без ніякої просьби поміг Новітному положити його сінник на тапчані, між тим коли Кеслер мучився, двигаючи свій сінник догори.

— Цюєте, ви добгий цюоловік, помозіть мені! — сказав він до Владка. Той прихопився, і одним махом сінник Кеслера лежав на своїм місці.

— Ну, ти, коминар, чого стоїш,— миски си поскладай он там на примурок, простирало, коц, сорочку — все си возьми на ліжку! — порядкував Владко, котрий від першого разу немов обібрався бути "цімеркомендантом" у казні. — А ви також,— сказав він до Кеслера,— зробіть якийсь порядок, най ту миски не лежат насеред хати, бо ще хто розтолочит!

В казні було вже майже зовсім темно, особливо при першій вході бачилося арештантам, що не побачать в ній нічого, окрім одного віконця над своїми головами. Віконце тото було не більше як півтора квадратної стопи за обширне закратоване грубезними залізними штабами, переплетеними навхрест, і на доброго півтора сажня віддалене від підлоги казні. Воно виходило на подвір'я, до котрого припирали сліпі мури містових камениць, і арештанти не могли з долу бачити крізь нього нічогісінько, окрім тих мурів і маленького крайчика неба поза ними. Але тепер вони не бачили зовсім нічого задля густої сніжниці, — віконце в їх очах було лишень великою сірою плямою, дрібочку світлішою від нутра самої казні.

— А, то злодій Куфа, тріс би! — проговорив Владко, поглянувши безнадійним оком на тото високе віконце. — Не мав мя де запхати, та ту, до тої ями! То пся кров одна — ні виглянути, ні годину на ратуші побачити,— нічо, лиш той мур та й мур, мов старої баби хіхлянка!

— Ге, ге, ге! — всміхнувся Кеслер на той солоний Владків дотеп. — Ні, знати, — ту, бацю, і вдень так само ніцього ні видати, як тепер! Ой, вай мір geschejn!* Як ту висидіти у таке ями!

Івась тим часом скулився з холоду і тривоги і сів собі на свій сінник у кут, завинувшись коцом. В казні не топлено, бо дотепер вона кілька днів стояла пуста. Івась, сидячи в кутику, напружав свої очі, кілька міг, щоби розглянути вигляд казні. Але, крім білих стін, склепленої луковато повали і чорної залізної печі з примурком у противнім куті, не міг добачити нічого. Його вдарив тільки немило сильний сморід людських екскрементів, але він не знав, відки той сморід походить.

— Ов, ци не відотканий ту кибель! — похопився й Владко. — Що за такий смрід проклятий! — Він почав мацати поконець Кеслерового тапчана, де правдоподібно мусив стояти кибель (іншого місця вільного не було).— Та бо й мере, що розтворений. А пук би-с, злодію якийсь! А дивіт,— виходила відси бестія якась та й отворила кибель! А пахло би ти так з рота, як з того кибля!

Івасеві прикро робилося, коли слухав таких проклять з різних гидких слів, котрі за кождим поступом сипалися з Владкового рота. Правда, такі прокляття і слова не були для нього новиною,— у свого майстра мав він час їх досить наслухатися,— але що ж, коли ніколи не міг до них привикнути. Все вони разили його, кололи його слух, наповнювали якимось зогидженням.

"То мусить бути дуже зопсутий чоловік, коли так клене і такими словами говорить,— подумав він собі наївно. — А як я тут з ним побуду довго, то, може... може, і я такий самий стану!.."— В його серці щось болісно заскиміло, — згадка про матір, про сестру, котрих він так дуже любив, прошибла його великим жалем! Ох, вони помліли би, якби знали, з якими людьми приходитьс я йому жити, яких слів приходитьс я йому слухати, — та й за яку вину!.. Що з ним сталося! Яка погана сила підвела його на погане діло, на крадіж! Що скаже його мама, коли о тім дізнається? А дізнається певно, — сумніву нема. Майстер ще нині сам їй то скаже. Ох, нащо він дожив того! Най би вже сам терпів і мучився в тій поганій смердячій ямі,— за що ж мусить і його мати, і його сестриця терпіти через нього!.. Івася дуже мучили подібні думки. Грижа, мов фалі під час бурі, то опадала і немов щезала десь у безвісті, то знов, ще з більшою силою, ніж уперед, бурхала, заливала його серце. Вона враз із усіма поганими та страшними вражіннями нинішнього дня так ослабила його, що він, скулившись в своїм кутику, сидів недвижно, мов дерев'яний, і тільки очима поводив по казні, дивлячися не без страху і зачудування на те, що робив Владко і Кеслер.

— Та сцьо, не знати, ци дадут нам ту що нині їсти?— питав Кеслер. — Я такий голоден, так-єм ся вимерз, сцьо стгах! Бодай на них усіх зайшло капурес, сцьо вони нас так довго дегзяли в тій поганій клітці!!

— О,— сказав насмішливо Владко, — таже ще нам нині прийдут два книдлі! Буде що їсти.

— Два книдлі? Які книдлі? — спитав поквапно Кеслер.— На нас тги — а тільки два книдлі!

— Тільки два,— ха, ха, ха! — реготався Владко.— Ну, але теньгі, не бійтеся!

— Ну, сцьо таке, які книдлі? — скрикнув уже гнівно Кеслер, котрий побачив, що Владко сміється з нього.

— Дві колодки на ніч дістанемо до дверей — то наші книдлі!

Кеслер остив відразу. Сей звичайний арештантський жарт, бачиться, ткнув і його неприємно, немов дотик леду. Він замовк, а по хвилі знеохоченим тоном сказав:

— Ну , мозе би гозбігатися та йти спати?..

— Та таки й так найліпше, — сказав Владко, ходячи швидко здовж казні,— що ж будете робити? Ту бодай тото добре, що чоловік має час виспатися. Спи вночі, спи вдень, раз у раз, кільки ти ся хоче!

— Ой, бодай уни так могли їсти, як я мозю спати! — зітхнув Кеслер і почав розбиратися, воркотячи під ніс свою незрозумілу вечірню молитву.

А Владко тим часом ходив і ходив по казні,— все від вікна до дверей і від дверей до вікна. Він ходив зразу швидко, мов жовнір на шільдваху під

час тугого морозу, але коли Кеслер розібрався, ліг на тапчан і цілий, з головою, накрився коцом, то Владків хід ставав чимраз повільніший,— він не ходив уже просто, але в боки, сюди й туди по казні, стукав черевиками о дошки і чогось надслухував, немов ловив і розрізняв тон, який під його обцасами видавали дошки підлоги. Се тривало добру хвилю. Владко, перетрібувавши всі дошки і не надібавши, видимо, в їх стуках нічого цікавого для себе, почав знов ходити просто і швидко, розмахуючи звільна руками.

— Ти спиш, коминар? — спитав він нараз, обертаючися до Івася, але Івась не відповідав відразу.

— Що, спиш ци такой так дрімаєш?— повторив Владко голосніше, приступаючи до його тапчана.— Встань, розберися, постели си добре і лягай, бо такой так не вільно тут спати!

— Та я не сплю,— відповів Івась,— я тільки так сів, щоби троха обігрітися, та й от і здрімався.

— Ну, ну, розбирайся та лягай спати! — сказав Владко.

Івась розібрався, змовив молитву і ляг на свою тверду постіль, але, хоть і як було йому холодно, не накривався з головою. Його дуже зацікавив Владків хід,— хотів бачити, що Владко буде робити далі в казні. Він боятись — не боявся нічого,— так бодай йому здавалося,— але думав, що, певно, Владко чекає, аж вони поснуть, а тоді зачне щось робити в казні, щось таємничого, незнаного йому, але, певно, щось важного,— се він догадувався з тої старанності, з якою Владко витрібовував стук підлоги. Але Івась дармо ждав, дармо витріщував очі, як міг найширше, щоби серед густої пільми, котра тепер залягла в казні, розпізнати ходячого Владка і добачити його рухи. Вибила шоста година. По коритарі, досі тихім, роздалися голосні стуки, брязкання ключів, дзоркання відмиканих та замиканих колодок,— се ключник ходив

"шлюсувати", то є, порахувавши арештантів у кожній казні, замикати двері на дві колодки (днем вони замкнені тільки на одну).

— Ось і наші книдлі йдуть! — сказав Владко над Кеслеровим тапчаном.— Ану, повставайте, як прийде рахувати, бо ся розкричит!

На той розказ і на стук коло дверей їх казні схопився Івась з постелі на рівні ноги, але Кеслер,— раз що старий, а втім, як і всі жиди, лінивий,— не вставав, тільки підвів трохи голову і наставив наперед свою сивляву, кругло підстрижену бороду. Двері казні отворилися, мляве світло ліхтарні, мов тонкі чепірхаті тики з золота, впало на казню і освітило її кути. Ключник Панило підняв ліхтарню високо догори і повів очима довкола по казні.

— Раз, два,— сказав він, рахуючи арештантів,— а третій де?

— Ту, ту, пані татку! — скрикнув Кеслер, підводячи голову ще вище, але все-таки не встаючи з ліжка.

— Ту, ту, — передразнив Панило. — А ти парху єден, що? Ліпший від тих? Чому не встаєш? Я там маю йти за тобов до кута? Га?..

Голос ключника ставав чимраз грізніший. Кеслер, видимо, напудився його і, мов не був на постелі, так злетів з неї на рівні ноги і став, увесь дрижачий, перед ключником.

— Пам'ятайте си раз назавше, — сказав Панило навчаючим хоть усе ще грізним голосом. — Як прийду рахувати ввечір, — маєте антріт зробити і всі ми ту стояти рядом, — розумієте! Пся ваша мати була!..

І з тим словом, котре, може, в мові ключника значило "добраніч", він обернувся, вийшов з казні і принявся, гримаючи та лупотячи колодками, замикати двері на дві колодці.

— Овва, яке ми велике пан! Йому гоби антріт, як якому цісаг! Овва! — прошептав Кеслер, але так потихо, що не то Панило, але навіть Завадовський коло дверей не міг чути тих слів. Відтак Кеслер ляг назад на своє місце, зітхнув раз-другий, обернувся до стіни, але швидко обернувся назад, лицем до казні, стрібувавши, що стіна дуже холодна, прошептав крізь зуби a ruach'n dainen tat'n arain!* — і заснув.

V

На ратуші вже вибила одинадцята година. Темно, глухо, мертво в казні, на коритарі, надворі — всюди. Бачиться, цілий Львів спить, мов зарізаний. Кеслер і Владко давно вже поснули і дихають тепер голосно, мірно, мов повільне тикання двох годинників. Тільки Івась не може заснути. Він змучений, втомлений, слабкий, мов збитий,— але сон якимось його не береться. Він лежить недвижно, з затуленими очима, щоб швидше задрімати, але задрімати не може. Крізь затулені повіки доходить, бачиться йому, мертва темнота арешту і холодною рукою обхапує його очі, здавлює їх і втискає глибше в голову. Івасеві страх прикро чути себе єдиною несплячою людиною серед того мертвого світу, немов на дні, гробу. Він старається ловити слухом всякі далекі тони: дзвонення на ратуші, биття годинників на вежах,— то знов заглиблюється в споминках, нагадує всі хороші і щасливі хвили свого життя, немов шукаючи в споминках відради та супокою, немов хочачи ogrітися тепер їх теплом, просвітлити їх ясним, погідним блиском, віддихнути їх тихим щастям. Але що ж, споминок таких мало, дуже мало надибається в пам'яті Івася,— ба, що ще гірше,— вони, мов закляті царі, скуті ланцями із своїми невільниками, тягнуть за собою довгими рядами і всі гіркі, прикрі, болісні згадки, котрі поволі заповняють всю казню знакомими лицами, то любо всміхненими, то гнівними, то жалібними, то розпусно-веселими.

Івась Новітний, хоть родився у Львові, не був однако тим, що називається "містова дитина". Змалу слабовитий і нервовий, він не міг ніколи привикнути до того шуму і гуркоту, котрий мов заклятий вихор, раз у раз ревів по вулицях, а коли затих наверху, то Івасеві бачилось, що

стугонить під землею. І хоть доля не раз, як усіх дітей бідних ремісників, виганяла його з тісної хати на улицу між галасливих розпусних хлопаків-уличників, він також не міг статися подібним до них, не міг ніколи привикнути до їх гидких бесід, до їх грубості і непосидючості, до їх криків та бігання. При тім він був найслабший і найнесміліший з них усіх і немало натерпівся від них бійки та всяких збитків. Через то улица збридла йому, — і уличницького життя він не знав, хіба з оповідань, котрі також разили його, і він старався їх якнайшвидше забувати.

Батько Івасів, бідний линвар, жив у власнім домику на Замарстинівській вулиці,— там і Івась вродився. В рік по нім уродилась дівчина, сестра Івася, котру названо на хресті Маринею. Більше дітей у старих Новітних не було. Впрочім, і з тих не довелось батькові бачити потіхи. Діти обоє були з лица, волосся, очей, вдачі такі неподібні до родичів, такі ніжні, слабовиті, вразливі, що батько за кождим разом якось морщився, дивлячися на них і особливо видячи гарячу любов матері до них. Він був уже в літах, повдовівши по першій жінці, оженився з молодую, хорошою дівчиною — матір'ю Івася. Вона була бідна, так що замужжя з Новітним вирятувало її з страшної пропасті, в котру так легко попасти бідній дівчині, викиненій без помочі на львівський брук. Але все ж таки любити Новітного вона не могла — так бодай міркував сам Новітний, — він був для неї занадто поганий і старий. А ще й тоті діти з "панською вдачею", — відки се могло бути?.. Старий Новітний, хоть відганяв від себе всякі лихі думки і не раз зарікався не припускати собі такого свинства до голови,— прецінь ніколи не міг доразу успокоїтися. Правда, жінка, бачилось, любила його, припадала коло нього, розважала,— але се все не помагало нічого. Цілими днями, крутячи линви надворі, Новітний гризся і мучився сам в собі, то раз дорікаючи собі, то знов викидуючи в думках своїй жінці її невірність.

Така німа боротьба тяглася довгий час — цілі два роки. Новітний послаб і понехав роботу,— до жінки став якийсь напівхолодний а напівнеприятний,— від дітей держався здалека, зовсім не як батько, а як чужий чоловік. Але ще й досі ніхто не міг зміркувати, що йому таке сталося. Аж ось трапилися добрі сусіди, що почали приходити —

потішати Новітного вечорами,— далі вивели його з хати, на свіжий воздух, на прохід,— проходом звичайно доходить ся до шинку,— ну, а в шинку, звісно, найліпші ліки. "Розігріти б вам ся, кумочку!" — "Раз-другий, та й забудете за своє лихо!" — "А що вам, куме,— скажіт на совість, що вам долягає?"—"Ет, іди ти, куме,— питаєшся кума Новітного, та ще му більшого жалю завдаєш! Нібито в тебе самого очей нема — не видиш!" Досить того — слово по слову, куми при чарочці як почали потішати Новітного, як почали розговорювати йому його тугу, то довели до того, що прем вмовили в нього те, чому він досі сам не хтів вірити.

Новітний був чоловік твердий, хоть надламаний віком і лихом. Він таїв у собі всякий біль — і рідко-рідко висказував перед другими, що йому долягає. Але при тім він не був глухий на вражіння,— противно, що раз запало в його серце, то оставалось там довго в повній силі. Замолоду, може бути, був він рухливий, палкий до діла і проворний,— але тепер сесі прикмети зовсім у нього защезли. З німою розпукою слухав він оповідання своїх кумів про невірність його жінки, про її таємні сходини з якимось панком,— але ні сусідам не заборонював о тім говорити, ані жінці ніколи й одним словом не випіснув того. Тільки сам послабав, хилився і мізернів щодень дужче. Грижа погнала його до шинку, до котрого унадився ходити щовечора. Жінка дивилася на то все сумно, але не могла сперти мужа,— боялася його чогось, відколи почула, що став для неї холодний. Вони обоє гризлися мовчки, чули, що якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, котрої вже ніщо не вигатить. І дивно, сумно, важко було дивитися збоку на тих двоє людей, так ніжних і люблячих, а так нещасливих,— як вони чахли та схли одно коло одного та мучилися догадками про вину другого, не маючи ніякого твердого переконання і не сміючи, по м'якості та ніжності своїх характерів, випіснути собі все, виговорити свої догадки ясно і одверто. Старий Новітний гадав, що жінка жде його смерті, і старався пити надміру і бути якнайрідше коли в хаті. Вона знов думала, що він не любить її,— і тільки дивувалася, чому він п'є і слабне. Чи вона була винна? Сього не знав допевно ні Новітний, ні його услужливі сусіди,— се могла знати лиш вона одна,— а вона була така спокійна і щаслива, дивлячись на своїх дітей, що Новітний часто сумнівався о правді своїх догадок. Ні,

вона не могла бути винна! Не могла бути невірною жінкою! Невірні жінки не можуть бути такі супокійні, глядячи на дітей, котрі їм раз у раз нагадують їх проступок! Але чому ж ті діти такі неподібні ні до нього, ні до неї? А відки ж сусіди з такою певністю говорять про її сходини з якимось панком?.. Такі думки мучили не раз старого Новітного і не втихали навіть тоді, коли він силувався залляти їх спіритусом. Думки не втихали, але мов мурашки літали по крові, штучно розпаленій,— тільки тіло нило та тліло, мов у огні, в голові мутилося, і маєточок, призбираний через довгі літа праці, щезав, мов сніг весною. Довжки зразу, а відтак довги ставали чимраз більші. Жінка або не знала о них, або дізнавалася аж тоді, коли приходилося стягатися з посліднього, щоби їх поплатити. Вона плакала, цілувала своїх дітей,— але мужеві не казала нічого.

* Пальто (нім.).— Ред.

* Вас привели з буцигарні? (подьськ.) — Ред.

* А за що вас арештували? (польськ.) — Ред.

* Не смій говорити!і Мовчи й сиди там один з другим! (польськ.) — Ред.

* Мовчи, єврею, якщо ніхто тебе не питає! (польськ.) — Ред.

* Туди, туди, до пана керкермайстра! (польськ.) — Ред.

* Як називаєтеся? (польськ.) — Ред.

* Ізраєль Кеслер, прошу пана (польськ.).— Ред.

* А ти як?.. Ага, — пожди-но, пожди-но, громадянине, я тебе вже десь... Ти вперше тут? (польськ.) — Ред.

* Ні, прошу пана керкермайстра,— я вже втретє (польськ.).— Ред.

* Ага, то ти Владек Завадовський, за крадіж,— правда, як я тебе знаю! Ха, ха, ха! (польськ.) — Ред.

* А ти, негре, звідкіля? Чого ж ти там стоїш,— ходи сюди! (польськ.) — Ред.

* Як називаєшся? Ну, що ти, німий, чи що? (польськ.) — Ред.

* Скажіть там якому злодієві хай візьме його до криниці,— хай його обмиє! (польськ.) — Ред.

* Швидко, злодію один з другим, швидко! (польськ.) — Ред.

* я просив би до якоїсь пристойної... (польськ.) — Ред.

* Дати їх разом до 27, а тому — арештантську одержу,— адже в такій не можна! (польськ.) — Ред.

* Горенько, що зі мною сталося! (євр.) — Ред.

* А, до чорта з твоїм батьком! (євр.) — Ред.